

Maiseenin Hanna ja Myllärin Manta: 1800-luvun kansannaiset lukutaidon opettajina

Anna Kuismen

Vanhempien piti huolehtia 1700-luvulta alkaen, että heidän lapsensa oppivat lukemaan ja hallitsivat kristinopin alkeet. (Halila 1949, 43–44, 51; Kaarninen 2007, 231). “Isä ennen iitä neuvoi, / Äätä äitini opetti”, kirjoitti Paavo Korhonen, tunnettu rahvaan runoniekka (Korhonen 2001, 36). Isät ja äidit eivät kuitenkaan aina ehtineet, kyenneet tai halunneet tehdä työtä käskettyä, vaan turvautuivat ulkopuoliseen apuun (Halila 1949, 76). Tähän heitä kannusti papistokin. Esimerkiksi Uskelassa 1758 pidetyn piispantarkastuksen pöytäkirja kertoo, että lasten tuli käydä “sopivaksi katsomien henkilöiden luona kyläkunnassa oppimassa puhdasta tavaamista ja perusteellista sisälukua”. “Sotamies Frummin” vaimon kerrotaan opettaneen Isokylässä noin 1810–1840, ja eräs Kaisa-niminen nainen oli pitänyt koulua vuoden 1850 tienoilla Anjalassa. (Kallio 1923, 14–15.)^[1]

Samantapaisia mainintoja voi löytää muistakin pitäjänhistorioista ja paikallishistoriallisista julkaisuista. Esimerkiksi vuonna 1797 Iitissä nuorta väkeä olivat opettaneet “eräs kirjaa taitava mies Elimäeltä” ja “Hallqvist-niminen entinen korpraali” (Halila 1949, 75). Somerniemeltä peräisin olevan muistitiedon mukaan 6–7 -vuotiaiden lasten opettajana toimi kunnanhoidokki “Liisan Kustaa” (Arajärvi 1938, 50). Joutsassa “kirjankoulua” piti “Pitkä-Leena” asuinkumppaninsa Vapun kanssa (Kiiski 1976, 456–457). Askolassa “kouluttajat” olivat yleensä köyhiä, vanhoja naisia; heitä muistettiin nimeltä toistakymmentä (Laurinmäki 1942, 31, 35–36).

Kotiopetuksesta on kuvauksia myös muistelmissa ja kaunokirjallisissa teoksissa. *Seitsemässä veljeksessä* jahtimestari opettaa Eeron lukemaan, joka siirtää oppinsa veljilleen. Maiju Lassilan kertomuksessa *Manasse Jäppinen* (1912) isä uskoi poikansa opettamisen suutari Pietari Isaskaarille. J. M. Mikkola (s. 1875) kertoo lapsuutensa “muorinkoulusta” seuraavalla tavalla:

Laitilassa, kuten muissakin Vakka-Suomen pitäjissä oli noina aikoina tavallista, että kyläkunnissa oli joku vanhanpuoleinen naishenkilö, joka opetti lapsia lukemaan, saattoi heidät “lukemisen traville”, kuten oli tapana sanoa. Häntä sanottiin koulumuoriksi ja hänen luoksensa vanhemmat lähettivät lapset oppimaan, ja niin muodostui pieni koulu, joka opettajan mukaan sai nimen “muorinkoulu”. Soukaisissa oli tällainen koulu vastapäätä Mikolan taloa maantien toisella puolella pienessä Maiseenin tuvassa. (--) Siinä meitä istui koulussa oltaessa kymmenkunta pientä poikaa ja tyttöä, selkä akkunaan päin. Hanna, koulumuori, istui karmituolilla tai liikuskelin lattialla. Koulu alkoi johonkin aikaan syksyllä ja kesti lukukinkereihin l. “lukuvoro” asti, mikä oli kevättävella. (J. M. Mikkola www-lähde.)

Mikkolan mukaan “Maiseenin Hannan”^[2] koulua arvostivat sekä lasten vanhemmat että seurakunnan papit. Aiemmin “Rikiina-muori” oli opettanut Soukaisten kylässä, ja Mikkolan äiti oli käynyt 1850-luvulla “Karituomaan Maijan” koulua. Vielä 1900-luvun vaiheessa Laitilassa oli kymmenkunta aapiskoulua, ja samanlaisia opinahjoja oli myös useissa naapuripitäjissä. (Mikkola 1949, 96.) Aimo Halilan mukaan tällaiset koulut eivät yleensä kilpail-

leet varsinaisten kiertokoulujen kanssa, vaan niillä oli oma tehtävänsä varhaisimman opetuksen antajina. Epävirallisen kyläkoulun ajatus oli paljon lähempänä maalaisväestöä kuin kirkon järjestämä kiertokoulu, koska se ei vaatinut suuria kustannuksia. Muodot vaihtelivat opettajan kotona pidetystä koulusta kiertokoulun tyyppisiin kouluihin saakka. Opettajia oli “kaikista yhteisön kerroksista ja ikäkausista, lapsista aina tutiseviin vanhuksiin sekä sattumalta yhteisöön ajautuneista entisistä ylioppilaista aina yksinkertaisiin mökinmummoihin saakka.” Jotkut päättäsivät aakkosia lasten päähän tilapäisesti, mutta jotkut ehtivät opettaa kolmea sukupolvea. (Halila 1949, 76–77, ks. myös Viinikkala 2013.)

Kirkon, kunnan ja valtion ulkopuolella tai reunamalla tapahtunutta alkeisopetusta ei juuri ole tutkittu; laajin aihetta koskeva esitys sisältyy Halilan laatimaan kansakoulun historiaan (Halila 1949, 75–84). Ehkä aihe on koettu vähäpätöiseksi tai syynä on ollut aineiston kokoamisen hankaluus. Kansanvalistusseuran arkistoon sisältyvät niin kutsutun Tammikuun 14 p:n rahaston asiakirjat (TR) tarjoavat antoisan lähderyhmän epävirallisen opetuksen tarkasteluun.^[3] Aineisto on laaja: vuosien 1896 ja 1958 välisenä aikana rahasto sai arviolta 1300–1400 ehdotusta palkittaviksi sopivista opettajista. Alkuaikoina palkittiin etenkin kotonaan ja kiertokouluissa opettaneita, niin sanottuja kansan syviin riveihin kuuluneita ihmisiä (rahvaan käsittehistoriasta ks. Laitinen 2013).

Kotonaan opettaneet olivat etupäässä naisia, kun taas kiertokoulunopettajina toimivat lähinnä miehet. Tammikuun rahaston asiakirjoja on tutkimuksissa hyödynnetty vain niukasti. Niitä on hyödynnetty vain yhdessä laudaturtyössä ja artikkelissa 1940-luvulla (Nikulainen 1941, Mikkola 1949). Katsaukseni tavoitteena on tehdä etenkin rahvaannaisten ja -tyttöjen tekemää työtä näkyväksi ja tuoda esiin Tammikuun 14 p:n rahastoa tutkimusaineistona. Tarkastelen kotikoulua pitäneiden taustaa, motiiveja ja työskentelytapoja. Käytän lastenopettaja -termiä, jonka synonyymeja aineistossa ovat “pikkukoulun opettaja”, “köyhien lasten opettaja”, “aapiskoulun opettaja” ja “kyläkoulun opettaja”. Paitsi rahaston asiakirjoja, hyödynnän myös muistelmia ja kaunokirjallisia teoksia.

Tammikuun rahaston aineistosta

Kansanvalistusseuran arkistoon on kerääntynyt jo suuri joukko kansanlasten vanhojen opettajain elämäkertoja, joita jälkimaailma varmaan liikutuksella lukee. Eivät ole nämä köyhien lasten köyhät opettajat palkitut eivätkä autetut niillä muistopalkinnoilla, joita muutamat heistä ovat saaneet. Jotakin muuta ovat he itse tarkoittaneet työllänsä ja jotakin muuta tarkoittavat suuren runoilijavainajan kunniakirjatkin. Varmaan iloitsisivat opettajat ja heidän ystävät enin siitä, jos heidän uskollisuutensa, nöyryytensä ja kunnollisuutensa säilyisi heidän oppilaissaan, joita on niin suuri osa Suomen kansaa. (Suomalainen Kansa 14.1.1910.)

Tammikuun 14 p:n rahasto sai alkunsa Topeliuksen syntymäpäivänä 1888 koottujen onnitelurahojen koroista, joista myönnettiin “muistolahjoja” varattomille, vanhoille, ansiokkaille suomea ja ruotsia puhuville mies- tai naisopettajille, jotka olivat antautuneet kristillisen kansanvalistuksen palvelukseen (rahaston alkuvaiheista ks. Liakka 1918). Paitsi lasten-, kiertokoulun- ja pyhäkoulunopettajia, palkittaviksi ehdotettiin myös Alopaeuksen köyhäinkoulussa, Ahlmanin kouluissa, kansakouluissa sekä kartanoiden, ruukkien ja kaupunkien valmistavissa kouluissa työskennelleitä (Ahlmanin ja Alopaeuksen kouluista ks. Halila 1949, 113–134, 148). Suosituksia tuli Pohjanmaalta, Satakunnasta, Varsinais-Suomesta,

Uudeltamaalta ja Hämeestä (Mikkola 1949, 97).^[4] Kotikoulu-instituutio näyttää siis keskittyneen Länsi- ja Etelä-Suomeen. Ensimmäiset kunniapalkinnot, arvoltaan sata markkaa, myönnettiin 1895 ilman hakemusta. Viimeisen kerran muistolahjoja jaettiin 1958. Mitä pitemmälle 1900-luku eteni ja kansakoululaitos vakiintui, sitä enemmän palkinnon saajiksi ehdotettiin pyhäkoulunopettajia.

Hakumenettelystä ilmoitettiin suurimmissa sanomalehdissä. Ehdotukset kävi läpi Kansanvalistusseuran toimikunta, joka koostui seuran arvovaltaisista jäsenistä. Rahaston sääntöjen mukaan esitysten tekijöiksi tarvittiin kaksi jäävitöntä suosittelijaa, joista toisen tuli mielellään edustaa seurakuntaa tai kunnallishallintoa. Suosituksia tuli etenkin kirkkoherroilta ja kappalaisilta, mutta ehdotuksia tekivät myös lukkarit, nimismiehet, kansakoulunopettajat, ylioppilaat, talolliset ja kauppiat. Joskus allekirjoittajina oli joukko entisiä oppilaita. Annikki Nikulaisen mukaan kansanienhmitten laatimissa suosituskirjeissä ei aina noudatettu annettuja ohjeita, mikä vaikutti siihen, etteivät ehdotetut tulleet palkituiksi (Nikulainen 1941, 9–10). Palkittavaksi eivät myöskään tulleet opettajien itsensä kirjoittamat hakemukset. Lastenopettajilta tällaisia kirjeitä en kuitenkaan ole aineistosta löytänyt.

Ensimmäisten viiden vuoden aikana palkittavaksi ehdotetuista 131:sta henkilöstä 54 piti kotikoulua. Aktuaalinen lastenopettajien määrä tuona aikana oli 47 (40 naista ja 7 miestä), koska samaa henkilöä saatettiin suositella useampana vuonna.^[5] Toisaalta alkeisopetusta antanut saattoi kuulua elämänsä aikana useaan ryhmään. Esimerkiksi karvialainen Liisa Hautamäki (s. 1828) oli toiminut kiertokoulunopettajana 19 vuotta ja pitänyt sen jälkeen kotikoulua yli 20 vuotta (TR 1912). Kreetta Stiina Seppälä (s. 1834) Vesilahdelta opetti ensin yksityisesti, kunnes hänet palkattiin kiertokoulunopettajaksi. Näön heikennettyä hän luopui toimestaan, mutta opetti senkin jälkeen kotonaan (TR 1907). Jotkut pitivät myös pyhäkoulua. On kuitenkin muistettava, että pyhäkoulujen alkuaikoina lukemisen opettaminen kuului usein ohjelmaan (Sinnemäki 1932, 57–61).

Suositukskirjeissä mainitaan yleensä opettajan syntymävuosi, opetusvuosien määrä, opetuksen vaikuttavuus sekä se, onko ehdotettu tullut aiemmin palkituksi; näitä seikkoja ohjeissa pyydetäänkin kertomaan. Osa suosituksista on lyhyitä ja kaavamaisia, osa puolestaan melko yksityiskohtaisia elämäkerrallisia kuvauksia. Tyypillistä on, että opettaja kuvataan köyhäksi ja työelleen omistautuneeksi. Vanhimmat suositelluista opettajista olivat syntyneet 1810-luvulla; jotkut olivat valmentaneet lapsia lukukinkereille jopa viiden vuosikymmenen ajan. Palkituiksi tulivat usein iäkkäät, pitkän uran tehneet opettajat. Suosittelijat korostavat, että palkkiot opetustyötä olivat pieniä eivätkä opettajat aina niitä köyhiltä vanhemmilta pyytäneet. Kun palkinnot oli myönnetty, lehtiin lähetettiin tiedote, jossa kerrottiin suositusten ja palkittujen määrät sekä esiteltiin muistolahjan saaneet lyhyesti.

Miksi lastenopettajaksi ryhdyttiin?

Lastenopettajina toimi monia itsellisten ja mäkitupalaisten, jonkin verran myös torppareiden ja käsityöläisten vaimoja tai leskiä. Työ toi kaivattua leivänlisää: oppilaiden vanhemmilta saatiin elintarvikkeita, polttopuita ja muita luontaistuotteita, joskus vähän rahaakin (Nikulainen 1941, 61, 69; Laurinmäki 1942, 34). Moni leski katsoi opettamisen sopivaksi elinkeinokseen, yrittäen samalla askaroida muutenkin henkensä pitimiksi (Halila 1949, 78). Esimerkiksi Maria Sandström (s. 1822), työmiehen vaimo Kruununkylästä, alkoi opettaa jäätyään leskeksi 40-vuotiaana (TR 1904). Somerolaista Wilhelmiina Roosin (s. 1829) kerrotaan olevan neljäntoista lapsen äiti ja työmiehen leski, joka alkoi opettaa 36-vuotiaana (TR 1906). Taloudelliseen ahdinkoon saattoi joutua myös muusta syystä: Maria Blom (s.

1826) Petalahdelta oli “hylätty vaimo” (TR 1910).

Opettaminen oli myös naimattomien naisten ansaitsemiskeino. Esimerkiksi Miina Lavett (s. 1841) Turun läänin Koskelta vietti talvet opettaen lapsia vuokraamissaan huoneissa ja palveli kesäisin piikana. Lopulta hän pystyi rakennuttamaan pienen tuparähjän, jossa hän asui ja opetti. (Nikulainen 1941, 41–42.) Maria Josefina Söderström (s. 1828) Kokkolasta elätti opettamalla itseään ja veljeään (TR 1899). Aviottoman lapsen saaminen ei estänyt opettajantointa: eräässä virkatodistuksessa mainitaan, että suositeltu oli sittemmin elänyt “täydellisesti nuhteettomana ja siveellisesti”.

Opettajissa oli myös niitä, jotka eivät kyenneet ruumiilliseen työhön (Halila 1949, 76, Nikulainen 1941, 61). Teuvalta kotoisin ollut Anna Kaisa Peura (s. 1833) oli syntynyt raajarikkoisena. Hän pystyi vain vaivoin liikkumaan, mutta oli pitänyt koulua 50 vuotta (TR 1897). Inkoolainen laivurintytär Edla Karolina Holm (synt. 1838) oli ollut rampa lapsesta saakka (Mikkola 1949, 101). Albertiina Yrttimaa (s. 1842) Kauhajoelta opetti kotonaan 30 vuotta, “ollen itse halvattuna” (Mikkola 1949, 99). Kiuruveteläinen sotamiehen tytär Anna Loviisa Komulainen (s. 1815) oli saanut halvauksen 18-vuotiaana, mutta hyvän lukutaidon omaavana hän pystyi opettamaan (Kärkkäinen & Kärkkäinen 2013, 116–117).

Taloudellinen paine ei aina riittä selittämään halua koulunpitoon. Opettajaksi ryhdyttiin “erikoisen hyvän luku- ja kristinoppitaidon ja samalla kenties lapsiin sekä opettajatoimeen kohdistuvan rakkauden vuoksi” (Halila 1949, 76). Maarialaisen Emilia Marjasen (1868–1944, o.s. Löytty) äiti Amanda otti lapsia kotiinsa lukemisen oppiin. Marjanen kertoo muistelmassaan, että ihmiset olivat huomanneet “Myllärin Mantan” hyvän lukutaidon, joka siihen aikaan oli harvinaista. Niinpä monet kyselivät häntä lastensa opettajaksi:

Muistan äitini kertoneen, kun hän tuli veljensä luota, että että eräs torpan akka, kuten silloin sanottiin pyysi hänen sisälle ja pyysi että, eikö äiti ottais tuota meidän Moosua sinne, lukemaan, taikka oppimaan ”Kun en minä saa, sitä pirua oppimaan” Äiti sanoi sanoneensa, teidän puheennekin on niin sopimatonta, että, ette saakkaan oppimaan. Eikä ollut kauvan kun Moosu tuli eväs säkkinsä kanssa Nimi oli Mooses, mutta sanottiin Moosuksi. Äitini oli jo yhden tahi kaksi opettanut samoja lapsia. (–)

Kerran äitini oli Kirkolla käydessä tavannut sisar vainaansa miehen, jolta äiti heti kyseli heidän lasten lukutaitoa, kun he olivat äidittömiä. Johon puhuttu vastas “Osaahan ne toiset, mutta Milja likka on ihan osaamaton, kun noi silmänikin ovat olleet niin huonot etten ole voinut opettaa. Mies oli nimit: puoli sokea. He tekivät sopimuksen, että äitini opettaa tytön lukemaan, ottaa hänen palvelukseen ja pitää niin kauvan että hän käy meillä rippikoulun. (Marjanen SKS/KIA.)

Marjanen kertoo, että hänen äitinsä oli “jo nuorena herännyt synnintuntoon”. Hän piti myös palkatonta pyhäkoulua. Monissa hakemuksissa korostetaan opettajien uskonnollisuutta – luonnollista kyllä, koska hakuilmoituksissa mainittiin kristillinen kansanvalistus ja koska suositelijat olivat usein pappeja, lukkareita ja teologian ylioppilaita. Esimerkiksi Liisa Pikkutupa oli “opettanut pienokaisia tuntemaan taivaallista isäänsä ja lasten ystävää Jeesusta Kristusta” (Nikulainen 1941, 37). Joissakin suosituksissa opettajakutsumus liitetään uskonnolliseen herätykseen (Nikulainen 1941, 71–72; Mikkola 1949, 103). Tästä kertoo esimerkiksi ”Ilmoitus”, jonka on laatinut torppari Isa Ladénin Kiikan Ritalasta:

Tämä Evastiina Sato on syntynyt Tyrvään Pitäjän kiikoisten kapelin myllykorven torpassa Wuonna 1830 heinä kuun 25 päivä ja muutti Tyrvään Pitäjän kiikan kappeliin Kiimajärven kylään Palvelemaan siukan taloon W 1848 hän palveli 5 vuotta uskollisesti 2 vuotta oli hän palvellut kuin hänelle ilmeni. Herran sana eläväksi Pyhän henken voimassa uskon kautta niin että kyläläisetki sen näkivät, mikä muut hänessä tapahtui hän joutui naimisiin Tyrvään seurakuntaan Liuhalan kylän mäkitupalaisen Juho Sadon kanssa Wuonna 1857 elivät avioliitossa 6 ½ vuotta tämä hänen aviokumppalisa oli kivulloinen ja tämä Evastiina Sado rupes pitämään lasten lukukoulua suurella hartaudella omassa mökissänsä opettaen akoset ja sitten luteerin ja Weplin katekismen ja raamatun historiaa ja tämä on ollut hänen Elatuksensa W 1859 näihin aikoihin asti (--) (TR 1901.)

Heränneiden lastenopettajien työ ulottui joskus nuorten ohjaamiseen. Esimerkiksi itsellinen Sofia Maria Arwolander (s. 1834), joka toimi lastenopettajana Mustasaaren Vikbyssä, keräsi sunnuntaisin ympärilleen rippikoululaisia opettaakseen heille uskonnon alkeita (TR 1896). Nikulaisen mukaan Pohjanmaa ja Satakunta korostuvat suosituskirjeissä: “Tähän on varmasti vaikuttanut suuresti se, että juuri näissä maakunnissa ovat maamme suuret herätysliikkeet vaikuttaneet, joiden kanssa opettajat joutuivat persoonallisiin kosketuksiin. Palokittujen joukossa on suorastaan monia, joiden kerrotaan herätykseen tultuaan saaneen uuden elämäntehtävän, opettajakutsumuksen.” (Nikulainen 1941, 71–72.) Myös Mikkola toteaa herätysliikkeiden merkityksen opettajakutsumuksen innoittajana (Mikkola 1949, 103.) Maiseenin Hanna omisti Raamatun lisäksi parikymmentä hartauskirjaa (Mikkola 1949, 91).

Mitä ja miten opetettiin?

Suosituskirjeissä ei juuri kerrota opetusmetodeista, ja opetuksen sisällöstäkin vain ylimalkaan. Ehdotusten tekijöille oli selvää, että opetuksessa tähdättiin kinkereillä menestymiseen: oli osattava lukea sisältä ja hallittava vaaditut kristinopin kappaleet. Jukolan Eerosta tuli täysin oppinut jahtivoudin valmennuksessa: “Selvästi luki hän sisältä, ja aapiskirjan taisi hän ulkoa kannesta kanteen, niin myös vähänkatkismuksen” (Kivi 1944, 350). Mikkolan kuvaamassa Maiseenin Hannan koulussa lapset istuivat penkillä ja pitivät Aapista vasemmassa kädessä. Oikealla kädellä kuljetettiin “pännää” eli tikkua osoittamaan kirjainta, jonka opettaja saneli. Kirjaimet lueteltiin alusta loppuun niin moneen kertaan, että jokainen oppi ne tuntemaan ja osasi ulkoa luetella koko sarjan. Opettaja antoi lapsille muistisääntöjä: “i on se, jolla on trippu eli pilkku päässä. ä:ssä ja ö:ssä on kummassakin kaksi trippua, m on paksu, siinä on kolme piirtoa rinnakkain (--).” Kun kirjaimet oli opittu, päästiin tavaamaan. Sekin tapahtui kuorossa, “verraten isolla äänellä pännää apuna pitäen, jolloin muodostui oma hiukan venyttävä nuotti.” Vähitellen lapset alkoivat lukea itsekseen. (Mikkola 1949, 91–93.)

Kotiopettajana toimineen “Myllärin Mantan” tytär Emilia Marjanen muisteli äitinsä korostaneen luetun ymmärtämisen tärkeyttä: “Muistan kun hän pidätti meitä sanoen: Sinun luvustas on ymmärrys pois. Se pitää olla näin: että siitä jotain itsekkin ymmärrät” (Marjanen). Suosituskirjeissä on mainintoja virsien veisaamisesta, mutta laskentoa ja kirjoitusta lastenopettajien ei kerrota opettaneen. Harva lienee osannut kirjoittaa. Opetus ei aina vaatinut opettajan täyttä huomiota, vaan sitä saattoi tehdä käsitöiden ohessa. Anna Greta Seve-

nus (s. 1823) Askolasta pyöritti rukkiaan tai pitsityynensä nappuloita lasten lukiessa ääneen (Laurinmäki 1942, 34). Myös Marjasen äiti opetti samalla kun kehräsi pellavia.

Kirkon järjestämät lukukinkerit muodostivat kyläkoulujen virallisen kontrollitilaisuuden, johon lapset usein menivät yhtä jännittyneinä ja peloissaan kuin opettaja. Opettajan ja oppilaiden maine ja kyläkoulun sekä koko kylän kunnia oli silloin vaakalaudalla. (Halila 1949, 80.) Emilia Marjasen äiti halusi saada kovaoppisenkin menestymään edes jollakin tavalla. Martti-niminen oppilas osasi vain tavata, mutta kinkereillä lukkari ei arvostanut saavutusta:

Martin äiti toi Martin lukusioille, mutta luettamaan joutui Kanttori, jota aina peljättiin, hän kun oli semmonen viisastelia Hän sanoi, kun antoi lukusia edes "ei se poika juuri mitään taida" josta pojan äiti kimmastui, ja sanoi: "ei mar se poika, niin huonosti taida Hän on ollut Myllärin Mantan koulussa ja osaa puhtaasti tavata vaikka mistä kirjoista ja myös tavuuttain lukea." (--) Mutta Martin äiti iloitsi sitten toisten naisten kanssa nurkassa että "jos en olis ollut rohkeee niin Martti olis saanut huonot merkit kirjoihin". Äitini oli myös hyvillään ettei Martti ollut unohtanut sitäkään taitoa mikä hänellä oli. (Marjanen SKS/KIA.)

Luonnollista on, että palkittavaksi ehdotettiin hyvinä pidettyjä opettajia. Suosittelijoiden mukaan Kaisa Greta Mäkelä (s. 1831) Noormarkusta kykeni herättämään lapsissa mielmystystä koulun käyntiin, ahkeruuteen ja kuuliaisuuteen. Hänen maineensa ulottui myös ulko-seurakuntiin, joista tuotiin lapsia hänen luokseen. (TR 1908.) Myös Gustava Karolina Wester (s. 1835) Karjaan Sannäsin kylästä oli saanut huonolahjaiset ja laiminlyödyt lapsetkin oppimaan (TR 1908). Kehnosta opettajasta kerrotaan esimerkiksi J. H. Erkon muistelmas-sa: "Puppalan koulun" vanha, lähes kuuro opettaja ei pystynyt pitämään kuria (Halila 1949, 83). Uskelalainen Kaisa oli lähes umpisokea: hän kehräsi samalla kun lapset holottivat Katekismusta (Kallio 1923, 15). Nestor Niemelän kertomukseen "Luisulan lapset" sisältyvä kuvaus Kraatarin Kaisan koulusta ei sekään ole mairitteleva:

Yksi siinä katsoi kirjaansa, lukea tankaten ja siirrellen tikkuaan sinne tänne, tietämättä sen paremmasta johdonmukaisuudesta, toinen tähysteli katossa matelevaa pientä elävää, kolmas oli uneen uinahtunut. Mutta sitten tapahtui hetken päästä muutos: rukki seisattui, tikku asetettiin paikoilleen, kattoon töl-listelijän silmät käännettiin kirjaan päin ja nukkuvaa herätettiin. Sitten seurasi pienet torat, huomautus seinän raossa riippuvasta vitsasta, hiukkasen opetus-ta perässä lukemista ja taas sama näytös uudelleen. Paitsi näitä rukin vieres-sä istujoi, oli isompia lapsia sijoitettu kukin eri nurkkaansa, katkismus kä-dessä, lukea lopottivat nämät kovalla äänellä ja eri sävelillä, johon Kaisa aina toisinaan tiuskasi: "ei se niin ollut, Matti! älä väärin lue Miina!" ja muuta semmoista. (--) Tarkkapäiset ja ahkerat lapset oppivat kuitenkin siellä jotenkin lukemaan, mutta typerämmät, huono-oppisemmat eivät oppineet juu-ri mitään, paitsi juuri pikkuisen ulkolukua. (Niemelä 1890.)

Lapset ja nuoret opettajina

Kirkollista kansanopetusta tutkineet Esko ja Tuija Laine mainitsevat Kasvatuksen ja koulu-

tuksen historiassa, että lukutaidon valmentajiksi sopivat “teräväpäisiksi tunnetut pojat, joita kirkkokin suositteli, mikäli pätevää koulumestaria ei ollut tarjolla” (Laine E. & Laine T. 2010, 279). Jacob Ahlsman (1798–1872), Marttilassa ja Vihdissä toiminut kiertokoulunopettaja, aloitti työn naapurin emännän kehotuksesta. Vaihtoehtona olisi ollut kerjääminen:

Wuonna 1815 Joulun Keskipyhänä alkaisin minä ensimmäisen Bokstavin näyttämän Luku-Lapselle, nimellä Simon Wanhala, joka oli isombi kuin minä itse. Siihen asti kerjäsini minä muiden Ovilla minun Leipääni: mutta se Korkein rupeis silloin tekemän minua Lastein kalamiehexi. Nimittäin: Minä tulin kutsutuxi ylhällä mainttun Wanhalan Torppaan, joka Torppa on St-Martin Pitäjäsä, Euran Cappelin Läänissä ja Kotamäen Kyläsä. Simon Wanhala oli niin muodoin minun ensimmäinen Oppi-Lapseni. Silloin ei minulla ollut erinäistä Schoulu-Huonetta waan minun täydyi olla Perhe-Tuvasa: Minä viivyin siinä 5 Wiikkoa. Minä olin sen ajan kuin Helvetisä. Ikäväxi tuli minule kuulla senkaldaista: mutta että Kerjäläis-Sauva sai levätä, se huvitti minua. (Kuismin 2014.)

Kotiopettajaksi ryhtymisestä samoin kuin kotikoulun pitämisestä kerrotaan lyhyesti maalari Alfred Leppäsen (1851–1908) lapsuusmuistelmissa (Leppänen 2002). Paitsi äitinsä työtä lastenopettajana, Emilia Marjanen on muistellut myös omaa ja veljensä roolia samassa työssä: “Kerran eräs vieras huomasi ja sanoi: tuo pienikö opettaa? minä kun luulin, että se olis päin vastoin. Ihmettelin, kun äitini sanoi: Kai se toise päin paremmin sopsis, kun toinen on 16 ja toinen 6 vuoden vanha.” (Marjanen SKS/KIA.)

Tammikuun rahaston suosituskirjeissä tulee esiin usea opettajina toiminut tyttö. Maria Kujanpää (s. 1842) Ikaalisista oli kahdeksanvuotias – kuten Jukolan pojille kirjaimia sanellut lukkarin tytär – aloittaessaan uransa: “teräväpäisenä ja älykkäänä hän alkoi neuvoa opin ensi alkeita toisille, saman ikäisille tovereille” (Nikulainen 1941, 59–60). Varsinaiseksi ihmelapseksi kuvataan Vilhelmiina Välilää Turun läänin Lapista: suosituksen mukaan hän oli alkanut opettaa “jo viidennellä ikävuodellaan ja myöskin tämän ikäisenä selittänyt ja varottanut usein oppilaitaan jumalan sanan totuuksista” (TR 1906). Anna Kreetta Sevenius oli opettanut sisälukua kymmenestä ikävuodesta lähtien (TR 1905). Parkanolainen torpparinleski Kaisa Mustiaisluoma (s. 1822) oli aloittanut uransa ollessaan kymmenvuotias (TR 1904). Nikulaisen aineistossa, joka kattaa vuodet 1895–1939, on kahdeksan henkilöä, jotka aloittivat lukemisen opettamisen ennen viidentoista vuoden ikää; 33 ryhtyi toimeen 15–20-vuotiaana (Nikulainen 1941, 62–63).

Opetustyö näyttää siirtyneen lähinnä äidiltä tyttärelle. Suutarintytär Maria Slöög (s. 1831) Isonkyrön Palon kylästä oli perinyt opetustoimen isältään (Mikkola 1949, 101). Yhdessä tapauksessa tehtävä siirtyy sukupolven yli: somerolaisen Wilhelmiina Roosin (s. 1829) kerrotaan opettaneen neljän vuosikymmenen, “viime aikoina nuoren tyttärentyttärensä avulla” (TR 1906). Vanhemmalta lapselle periytyvä opettajantyö kertoo lastenopettajainstituution pitkistä juurista: “Kun otamme huomioon, että näin monet 1830 vaiheilla syntyneet henkilöt ovat tavallaan perineet tällaisen pikkukoulun opettajan toimen äidiltään tai isältään, havaitsemme, kuinka vanhan ja vakiintuneen tradition kanssa tässä olemme tekemisissä” (Mikkola 1949, 101–102).

Lukkarin tytär ja Männistön muori

Mervi Kaarninen on pohtinut blogikirjoituksessaan “Tytöt opiskelevat ja opettavat”, miksi Aleksis Kivi on luonut romaaniinsa asetelman, jossa lukkarin kahdeksanvuotias tytär sanelee Jukolan pojille kirjaimia:

Halusiko Kivi kenties korostaa poikien kovapäisyyttä, kun heille laitetaan kahdeksanvuotias opettaja. Olisiko lukkarin pojasta ollut veljesten opettajaksi? Loukkasiko veljeksiä enemmän nälän piina, kun lukkari oli laittanut eväät takavarikkoon, ivailu vai oleminen lukkarin pikkutyttären oppilaana. Oliko tämän Kiven ironiaa ja käsitys siitä, että lukutaidossa tarvittiin nopeaa oivalusta ja nokkeluutta, joka kovapäisiltä veljeksiltä puuttui, mutta johon pieni tyttökin pystyi. Muistiko Kivi omaa sisartaan vai oliko hänen lähipiirissään oppineita naisia? Aleksis Kiven lähtiessä koulutielle 1850-luvulla oli suomalainen koulutusjärjestelmä suljettu ja tytöt lähes täysin sen ulkopuolella. (Kaarninen 2.3.2015.)

Kivi tunsi kuin tunsikin tytön, joka oli opettanut toisia lapsia. Palojoella pyhäkoulua piti jyvätorppari Erik Johan Forssell tai Forselius (1808–1868), apunaan tyttärensä Maria Kristiina (Sinnemäki 1932, 66). Joissakin Nurmijärven kylissä pyhäkoululapset oli jaettu kolmeen ryhmään: sisältä lukijoihin, tavaajiin ja kirjainten opettelijoihin. Lukemista harjoitettiin kuorossa, ensin kirjaimittain, sitten tavuittain, sanoittain ja lauseittain. (Sinnemäki 1936, 57–61.) Forseliuksen pyhäkoulussa opetusryhmiä oli kaksi: jo lukemaan oppineille sekä niille, jotka vasta tavasivat. Maria opetti ilmeisesti tavaamista. 9-vuotias Kivi kävi Forsellin pyhäkoulua vuonna heinäkuussa 1844, jolloin Maria oli 12-vuotias. Aleksis ei luultavasti kuulunut Marian ohjattaviin, koska hän oli jo saanut lukemisen oppia isältään ja kiertokoulusta. (Tarkiainen 1923, 53–54.) Selvää kuitenkin on, että hän tunsi Marian työn isän apulaisena.

Kiven teoksissa on myös muita viitteitä epäviralliseen alkeisopetukseen. Jukolan veljesten lukutaidoton äiti oli pyytänyt Männistön muoria lastensa opettajaksi, mutta pojat saivat kurituksesta tarpeeseen eivätkä astuneet mökkiin jalallakaan. Tämä käy ilmi lautamies Mäkelän kanssa käydystä keskustelusta romaanin neljännessä luvussa (vrt. Kuparinen 2012, 81). Kiven runossa “Härkä-Tuomo” mainitaan “ämmät”, jotka eivät saaneet Tuomoa oppimaan. Mitä ilmeisimmin viite on lastenopettajanaisiin:

*Oli hälle tuntematon vieras
Aina A ja O ja aapiskirja
Eivät tuossa avittaneet ämmät
Eivät puuhat lukkarein ja pappein
Eikä mustan jalkahirren keino. (Kivi 1951, 168.)*

Vaikka tytöt ja naiset olivat virallisen koulutusjärjestelmän ulkopuolella, heillä oli tärkeä osa kodeissa tapahtuvan lukutaidon opettajina. Tästä Tammikuun 14 p:n rahaston asiakirjat tarjoavat selvän todisteen. Aineisto antaisi lähtökohdan lastenopettajien ryhmäbiografiseen tarkasteluun (ks. esim. Hakosalo 2014); lisätietoja olisi etsittävä muun muassa rippikirjoista. Ryhmäbiografian voisi laatia myös kierto- ja pyhäkoulunopettajista. Olisi myös kiinnostavaa selvittää, olivatko naiset parempia lukijoita kuin miehet. Tällainen mielikuva syntyy vaikkapa Juhanin Ahon pienoisromaanista *Rautatie* (1884). Asemahuoneessa Matti kyselee

mitä seinälle ripustetuissa papereissa lukee. “Ruotsia”, vastaa hänen tuttavansa Ville:

- *Ka niin, ruotsia... siksipä minä en niistä selvää saanutkaan...*
- *Vai siksi? ajatteli Liisa sanoa, mutta ei kuitenkaan sanonut... “mitäpä hänestä häpäisen. (Aho 1973, 143.)*

Viitteet

- [1] Sotamies Israel Frommin vaimo oli nimeltään Kaisa Matintytär, syntynyt luultavasti 1773 (<http://hiski.genealogia.fi/hiski/6chuzc>). Satulamaakarim vaimon Kaisa Simontytären (1747–1810) kohdalla on merkintä rippikirjassa: “Läser och lærer äfven barn att läsa” (Kallio 1923, 14).
- [2] Maiseenin Hannan oikea nimi oli Johanna Elisabet Takala (s. 1815). Hän asui tuvasaan vuonna 1851 syntyneen Lovisa-nimisen naisen kanssa. (Mikkola 1949, 89–90.)
- [3] Kiitos aineiston esiin nostamisesta Kaisa Kyläkoskelle, joka julkaisi palkinnoista kertovia sanomalehti uutisia ja täydensi opettajien henkilötietoja Sukututkijan loppuvuosi -blogikirjoituksissaan 2014.
Ks. <http://sukututkijanloppuvuosi.blogspot.fi/search/label/Tammikuun%20rahasto>
- [4] Mikkolan mukaan ajanjaksolla 1895–1932 hakemuksissa oli 285 aapiskoulua pitänyttä eli lastenopettajaa. Varsinais-Suomesta heistä oli 50, Satakunnasta 49, ruotsalaiselta Pohjanmaalta 35, Uudeltamaalta 42, Hämeestä 34, Ahvenanmaalta 5 ja kaupungeista 24 henkilöä. (Mikkola 1949, 97.)
- [5] Nikulaisen aineisto koostuu palkituista opettajista 1895–1939, joita oli yhteensä 274. Heistä lastenopettajia oli 136, pyhäkouluopettajia 99, kiertokoulunopettajia 32, kansakoulunopettajia 5 ja muita 2. (Nikulainen 1941, 64–65.)

Lähteet

Painamattomat lähteet

Arkistolähteet

Kansallisarkisto.

Tammikuun 14. päivän rahasto. Kansanvalistusseuran arkisto, Ha:1-Ha:6.

Ha:1 Hakemukset 1896–1903.

Ha:2 Hakemukset 1904–1909.

Ha:3 Hakemukset 1910–1915.

Ha:4 Hakemukset 1916–1933.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkisto.

Emilia Marjanen, Vanhan ajan kotiopettaja. Marjasen perhearkisto, kotelo 1, C.

Internet-lähteet

Isoisäni Juho Mikael Mikkolan muistelmat. [www-lähde] < <http://www.dlc.fi/~mikolat/erki/vaari/muistelmat.htm> > (Luettu 1.3.2016).

Niemelä, Nestor 1890. Luisulan lapset. Teoksessa *Syvistä riveistä* 2–3, 1888–1890 [www-

lähde]. < <http://www.gutenberg.org/cache/epub/15515/pg15515-images.html> > (Luettu 2.6.2015).

Painetut lähteet

- Aho, Juhani 1973 (1884). Rautatie eli kertomus ukosta ja akasta jotka eivät olleet sitä ennen nähneet. Porvoo – Helsinki: WSOY.
- Kivi, Aleksis 1944. Kootut teokset I. Kertomuksia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kivi, Aleksis 1951. Kootut teokset IV. Runot ja kirjeet. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korhonen, Paavo 2001. Vihta-Paavon runot ja laulut. [Vesanto]: Vanhan Rautalammin Korhosten sukuseura.
- Lassila, Maiju 1912. Manasse Jäppinen. Kertomus. Helsinki: Kirja.
- Liakka, Niilo 1918. Tammikuun 14 P:n rahasto. Huomautus Sakari Topeliuksen 100-vuotismuiston kunnioittamiseksi. Kansanvalistusseuran kalenteri, 11–16.
- Mikkola, J. M. 1949. Muistelmia lasten alkuopetuksesta Länsi-Suomessa viime vuosisadalla. Teoksessa Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja XXXVII–XXXVIII (1948–1948). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 89–107.
- Tammikuun 14 p:n palkinnot. Suomalainen Kansa 14.1.1910.
- Tarkiainen, Viljo 1923. Aleksis Kivi. Elämä ja teokset. Porvoo: Werner Söderström.

Kirjallisuus

- Arajärvi, Kirsti 1938. Somerniemen kirkollisista oloista ja lasten alkuopetuksesta. Teoksessa Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistyksen vuosikirja XI. Forssa: Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistys.
- Hakosalo, Heini 2014. Tasohyppelyä: Varhaiset suomalaiset naislääkärit ja historiallisen biografian monimuotoisuus. Teoksessa Hakosalo, Heini; Jalagin, Seija & Junila, Marianne (toim.), Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 45–61.
- Halila, Aimo 1949. Suomen kansakoululaitoksen historia. Ensimmäinen osa. Kansanopetus ennen kansakoulua ja kansakoululaitoksen synty. Porvoo – Helsinki: WSOY.
- Isoisäni Juho Mikael Mikkolan muistelmat. [www-lähde] < <http://www.dlc.fi/~mikolat/erki/vaari/muistelmat.htm> > (Luettu 1.3.2016)
- Kaarninen, Mervi 2007. Koulu ja kansa. Teoksessa Häggman, Kai (toim.) Suomalaisen arjen historia 2. Säätyn Suomi. Helsinki: WSOY 2007, 230–249.
- Kaarninen, Mervi, Tytöt opiskelevat ja opettavat. Blogikirjoitus 2.3.2015. Tietysti.fi [www-lähde] < <http://www.aka.fi/fi/tietysti/blogit/suomalaisen-yhteiskunnan-historia---meniko-se-niin/tytot-opiskelevat-ja-opettavat/> > (Luettu 3.1.2016).
- Kallio, V. J. 1923. Kansanopetuksen vaiheet Uskelassa. Uskela: Uskelan kunta.
- Kiiski, Juho 1976. Joutsan seurakunnan hallinnollinen ja hengellinen kehitys. Teoksessa Matti Musikka (toim.) Matti Joutsan kirja. Joutsa: Joutsan kunta ja seurakunta, 435–486.
- Kuismin, Anna 2014. Kiertokoulun ja kansakoulun välissä – Jacob Ahlsmanin kutsumus ja kriisi. Kasvatus & Aika 2/2014 [www-lähde]. < http://www.kasvatus-ja-aika.fi/site/?lan=1&page_id=626 > (Luettu 12.5.2016)

- Kuparinen, Riitta 2012. Seitsemän veljeksien rippikoulu. Julkaisematon Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu -tutkielma Helsingin yliopiston kirkkohistorian osastossa [www-lähde] < <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/36530/seitsema.pdf?sequence=1> > (Luettu 7.4.2015).
- Kärkkäinen, Tuulikki & Kärkkäinen, Matti 2013. Kiuruveden historia ja sen kirjoittaja. Rusutjärvi: Texthouse.
- Laine, Esko M. & Laine, Tuija 2010. Kirkollinen kansanopetus. Teoksessa Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.), Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 258–306.
- Laitinen, Lea 2013. Rahvaan käsitehistoria. Teoksessa Laitinen, Lea & Mikkola, Kati (toim.), Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 55–59.
- Laurinmäki, Heikki 1942. Askolan kansanopetuksen vaiheet. Tekijä.
- Leppänen, Alfred 2002. Koti ja koulunkäynti. Teoksessa Makkonen, Anna (toim.), Karheitte kertomuksia. Itseoppineiden omaelämäkertoja 1800-luvun Suomesta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 202–221.
- Nikulainen, Annikki 1941. Vanha suomalainen kansanopettaja “Tammikuun 14 p:n rahaston” asiakirjojen mukaan. Laudaturtutkielma, Helsingin yliopisto.
- Sinnemäki, J. 1936. Nurmijärven pyhäkouluista. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja XIX–XX (1929–1930). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 188–189.
- Sinnemäki, J. 1932. Suomen pyhäkoulun isä. Pikapiirtoja Johan Fredrik Berghin elämästä. Helsinki: Otava.
- Viinikkala, Lauri 2013. Lastenopettaja vai laulunjohtaja? Mitä Mynämäen lukkarinvaali 1769 kertoo talonpoikien suhtautumisesta alkeisopetukseen? *Kasvatus & Aika* 1/2013 [www-lähde] < http://www.kasvatus-ja-aika.fi/site/?page_id=527 > (Luettu 1.6.2015).

Anna Kuismän on yleisen kirjallisuustieteen ja kotimaisen kirjallisuuden dosentti Helsingin yliopistossa.